

Лекція IV. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Слово «козак» на письмі вперше вжито в «Початковій історії монголів» під 1240 р. у значенні людини самотньої, не зв'язаної ні з домівкою, ні з сім'єю. У словнику половецької мови (1303) це слово трактувалося як «страж, конвоїр». Такі козаки займалися охоронною службою в прикордонних місцевостях, охороняли купецькі каравани або й самі займалися степовим розбоєм. З'явившись у пратюркській мові, слово «козак» в українського народу набуло значення особисто вільної, мужньої та хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України і оборонця православної віри.

Перші документальні згадки про українських козаків належать до кінця XV ст. Польський хроніст М. Бельський (середина XVI ст.), описуючи похід Яна Альбрехта, сина Казимира IV, у Східне Поділля на татар 1489, зазначає: польське військо могло успішно просуватися в подільських степах лише тому, що провідниками його були тамтешні козаки, добре обізнані зі своїми місцями. Кримський хан Менглі-Гірей у своєму листі до великого князя литовського 1492 скаржився, що кияни і черкаські розбили під Тягиню (при гирлі Дніпра) турецький корабель, і у відповідь на це князь обіцяв «потрусити отих козаків». У грамоті великого князя литовського Олександра Ягеллона від 1499 київському воєводі про правила регламентації торгівлі читаємо: «Которіє козаки з верху Дніпра і с наших сторон ходят водою на низ до Черкас и далее и што там здобудут, с того со всего десятое мают давати».

В основу періодизації історії українського козацтва слід покласти концепцію М. Грушевського, який виділяв такі періоди:

1. Козацтво як побутове явище (кінець XV – кінець XVI ст.).
2. Козацтво як соціальний стан (з кінця XVI ст.).
3. Козацтво як фактор української історії, як провідна сила українського суспільства (з початку XVII ст.)

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах сторожових постів та укріплених «городків». Створювалася ціла система козацьких укріплених осередків – засік. У процесі боротьби степових «уходників» із татарськими нападами десь у середині XVI ст. виникає Запорізька Січ, яка стає військовим і організаційним центром українського козацтва, його символом і найвищою інстанцією. Січ виконувала функцію акумуляції та збереження козацьких традицій і моральних цінностей.

Як окрема соціальна верства зі своїм окремим устроєм, організацією, звичаями козацтво сформувалося лише в XVI ст. Українське К. виробило власну громадську організацію, яка найповніше відповідала національному характерові українців і потребам часу. Найвища влада належала раді козацькій (колу). Рада вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя, обирала старшого (гетьмана) і старшину. Старшому (гетьману) надавалася вся повнота влади, що поєднувалося з високою відповідальністю.

У часи соціальних заворушень також існувала тенденція до масового покозачення селянства, і починаючи з кінця XVI ст. силу та безперервне поповнення лав К. забезпечувало передовсім селянство. Після Люблінської унії різко посилювався кріпосницький гніт, і селянство, рятуючись від панської сваволі, масово втікало з Волині, Західного Поділля і півночі Київщини на південні й південно-східні землі. Селянські втечі набули характеру переселень. Покозачені селяни, не визнаючи юрисдикції старост, відмовлялися коритися королівським старостам і панам. Вливаючись до лав козацтва, селяни й міщани перетворили його на значну суспільно-політичну силу. Першими визначними подіями, в яких українське К. показало свою силу, були козацькі війни кінця XVI ст.

Успіхи К. в обороні краю звернули на себе увагу уряду, який намагається поставити його собі на службу. Так формується реєстрове козацтво. Для козаків було встановлено

власний «присуд», тобто козаків було вилучено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано «старшому і судді над усіма низовими козаками». Цей судовий імунітет поширювався не тільки на реєстрових козаків, а й на тих, що виходили з Низу на «волость». Так абстрактна ідея козацьких «вольностей» наповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а К. в адміністративно-правовому відношенні було відокремлене від решти населення Речі Посполитої й почало оформлятися в окрему станову групу, яка інтенсивно зростала внаслідок «покозачення» селянства й міщан. Ще одним важливим критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших станів українського суспільства, була військова служба, оплачувана з державної казни. В умовах періодичного залучення великих мас покозаченого люду до участі у війнах, що їх вела Річ Посполита, встановити межу між реєстровим і нереєстровим К. було надзвичайно важко, і привілеї стихійно поширювалися практично на все козацтво. Реєстрове козацтво не стало слухняним знаряддям політики польського уряду, і під час повстань основна маса реєстровців переходила на бік повсталих.

До захоплення Наддніпрянської України Польщею (1569) переважало в основному доброзичливе ставлення знаті до козаків як до спільників у боротьбі проти татар і турків. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі й пани з їхніми організаційними можливостями становили ніби офіцерський (командирський) корпус козацьких загонів. Доброзичливі стосунки між козацтвом і верхівкою панівного класу закінчуються наприкінці 16 ст. Відстоювання козацьких прав переростає у збройні конфлікти козацтва з владою.

Поступово козацтво починає проводити власну, незалежну від польського уряду, зовнішню політику (втручання у молдовські справи, зносини з цісарем Рудольфом II). Молдовські походи 1594–1595 сприяли різкому зростанню і посиленню козацтва. На початку 17 ст. Польща вступила в період безупинних воєн і раз у раз мусила звертатись по допомогу до козаків. Потреба Речі Посполитої у військовій силі змусила польський уряд на поч. XVII ст. послабити репресивний тиск на К. й повернути йому скасовані раніше (після поразки повстання С. Наливайка) права та привілеї.

В умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні К. виступало гарантом збереження давніх традицій, передусім православної віри. Воно боролось проти засилля уніатства, добивалося офіційного визнання православної церкви урядом Речі Посполитої. Піднесенню авторитету К. надзвичайно допомогла діяльність гетьмана П. Сагайдачного (1616–1622). Він був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького й одним з найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів. Як і його попередник С. Кішка, він вміло використовував потребу поляків у козацькому війську для закріплення лицарського статусу Війська Запорозького, яке за його гетьманування, всупереч обмежувальним реєстрам, мало кільканадцять тисяч, а при потребі досягало сорока (див. Вільшанська угода 1617, Раствавицька угода 1619). Видатною заслугою Сагайдачного було й те, що він зумів поєднати інтереси і дії двох найактивніших частин українського громадянства – козацтва та міщансько-духовної інтелігенції. Виявом цього стало вписання гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського братства. Завдяки Сагайдачному відбулося й висвячення православних ієрархів у 1620. Його стараннями К. вперше включилося в загальнонаціональні справи, а міщанство й духовенство вперше відчули підтримку великої збройної сили, що допомогло їм набути більше певності і сміливості у своїх планах та діях. Одним із результатів участі козацького війська у Хотинській війні 1621 стало усвідомлення козацтвом своєї сили у міждержавних відносинах.

Хоч повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. зазнали поразки, вони відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу. У ході цих повстань народні маси набували досвіду збройної боротьби, сповнювалися віри у свої сили. Завдяки масовим повстанням прискорювалося визрівання національної самосвідомості

українського народу. На досвіді повстанської боротьби селяни, козаки й міщани дедали більше переконувалися, що в їхньому намаганні визволитися з-під гніту надійною опорою можуть бути тільки згуртованість, монолітність і воля у досягненні незалежності.

Утвердження козацтва як суспільного стану остаточно завершилося в ході Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Наступ польського уряду і магнатів на права і вольності козацтва привів у 1648 до повстання Б. Хмельницького, що переросло у загальнонародну війну, наслідком якої стало утворення української козацької держави – Гетьманщини, в якій козацтво було привілейованим станом, козацька старшина – провідною верствою, а козацький устрій став основою всієї державної організації. За Гетьманщини були узаконені привілеї козацтва. Воно звільнялося від загальних повинностей і поборів, мало право власності на землю і ряд пільг у торговельно-промисловій діяльності. Судити козаків могли тільки козацькі суди різних рівнів. Права їх передавались у спадок. Кількість козаків після Переяславського договору 1654 визначалась у 60 тис. Але за умов масового народного руху гетьманський уряд не міг обмежити чисельність козацтва, і його кількість коливалася від 100 до 300 тис. чол.

До українського козацтва належало також слобідське козацтво, яке сформувалося протягом кінця XVI – XVII ст. Воно мало багато спільного з лівобережним козацтвом і до 1765 р. користувалося досить широкою автономією в межах Російської держави.

Після ліквідації Гетьманщини значна частина К. на території Лівобережної України (Чернігівська і Полтавська губернії) існувала як окремий стан вільного сільського населення, маючи свої, юридично закріплені, права і привілеї.

Після зруйнування Запорізької Січі 1775 козацтво на деякий час продовжило своє існування у вигляді пізньокозацьких формувань. Традиції запорізького козацтва продовжили: Задунайська Січ на території турецьких володінь (1775–1828); Бузьке козацьке військо (1785–1798; 1803–1817); Чорноморське козацьке військо (1788–1760), яке після переселення на Північний Кавказ дістало назву Кубанського козацького війська (див. Кубанське козацтво); створене з частини задунайського козацтва Азовське козацьке військо (1832–1866).

У нові часи нащадки козацьких родів дали значну кількість інтелігенції – діячів українського національного відродження та визвольного руху. Вплив козацьких традицій відбився в українських визвольних змаганнях 1917–1920 рр., зокрема в організації Вільного козацтва, регулярних військових частин і в будівництві гетьманської Української Держави (1918).

Рекомендована література:

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII–X. – К., 1995–1998.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I–III. – Львів, 1990–1991.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1768–1830. – К., 1997.

Брехуненко В. Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. – К., 2014.